

## ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 94(477)»17»:2-67:378(430.1Галле)

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.100.1>

**В. В. Вернер**

доктор богослов'я, магістр історії,  
доцент кафедри богослов'я та гуманітарних дисциплін  
Класичного приватного університету

### ПАСТИРІ ПРОСВІТИ З УНІВЕРСИТЕТУ БЛАГОЧЕСТЯ: ГАЛЛЕ, ПІЄТИСТСЬКІ ВЧИТЕЛІ ТА УКРАЇНСЬКА РЕЛІГІЙНА ЕЛІТА XVIII СТОЛІТТЯ

*Об'єкт дослідження: пієтистська освітня модель університету Галле та її вплив на формування академічного і релігійного простору України в XVIII–XIX століттях.*

*Мета статті – аналіз інтелектуальних, богословських та освітніх трансферів між університетом Галле і освітніми інституціями України з наміром виявити роль пієтизму в процесах модернізації української релігійної еліти та переосмислити уявлення про «периферійність» українського академічного простору доби Просвітництва.*

*У статті досліджується інтелектуальний і релігійний вплив Університету Галле – форпосту пієтизму та академічних інновацій ранньомодерного періоду – на українську еліту XVIII століття. Заснований 1694 року, Університет Галле став прообразом сучасного протестантського університету й осередком глобального релігійного та освітнього мережування, яке надихалося ідеалами християнського оновлення й раціональності Просвітництва.*

*У дослідженні окреслено злет і занепад університету в контексті революційних трансформацій у Європі, особливо інтелектуального та структурного краху традиційних університетів у період французьких революційних війн. Основна увага приділяється неочікуваному продовженню освітньої місії Галле на українському пограниччі, передусім у Харкові, через діяльність професорів, таких як Людвіг Генріх фон Якоб, а також інших інтелектуальних біженців. Ці постаті сприяли перенесенню ідеалів Просвітництва й пієтистської дидактичної моделі на терени України, сприяючи модернізації її вищої освіти. Відстежуючи ці траєкторії, стаття показує, як академічна та духовна модель Галле сприяла як інституційному, так і ідеологічному оформленню першого модерного університету України та формуванню нового покоління українських духовних і інтелектуальних еліт.*

**Ключові слова:** Університет Галле, пієтизм, Просвітництво, українська релігійна еліта, Людвіг Генріх фон Якоб, освітня реформа, академічне вигнання, XVIII століття, німецька інтелектуальна міграція, Харківський університет.

Актуальність дослідження. Сучасний український академічний дискурс досі знаходиться осторонь усвідомлення ролі німецького пієтизму як інтелектуального чинника формування релігійної та освітньої культури українських земель XVIII ст. Тим часом університет м. Галле, відомий як духовний центр протестантського пієтизму, був не лише символом релігійного реформаторства, але й лабораторією освітніх інновацій, які мали вплив далеко за межами Пруссії. Закриття Галле не зупинило його інтелектуального впливу.

Цей рух ідей і людей став рідкісним прикладом трансферу модерного університетського досвіду з центру європейського протестантизму до на терени України. Особливу зацікавленість становить те, як пієтистські професори-викладачі не лише вижили в умовах імперської периферії, але й стали творцями нової освітньої парадигми.

У цьому контексті українська релігійна еліта, включно з православними колами, виявилася залученою до європейських духовно-інтелектуальних мереж задовго до офіційної рецепції модерності.

Дослідження феномену Галле як «кафедри провидіння» актуалізує проблематику культурної амбівалентності імперських контактів: коли колонізатор і колонізований обмінюються ролями в сфері ідей. У цьому сенсі вивчення спадщини галльських пієтистів дозволяє наблизитися до розуміння глибших механізмів конфесійної модернізації та формування української освітньої ідентичності.

**Постановка проблеми.** Історія університету Галле, як осередку пієтистської освітньої модернізації XVIII ст., досі не отримала належної уваги в українській гуманітаристиці – саме в контексті

її впливу на формування академічного простору України. Незважаючи на значну роль, яку відігравали професори Галле у становленні вищої освіти на українській етнічній території – сучасні дослідження здебільшого ігнорують теологічні, ідеологічні та інституційні корені цих інтелектуальних трансферів. Зокрема, бракує вивчення того, як пієтистська модель університету – з її акцентом на моральному вдосконаленні, викладанні народною мовою та поєднанні богослов'я з соціальною практикою – формувала профіль української релігійної еліти XVIII ст. і у свою чергу, як ця еліта впливала на інтелектуальний ландшафт імперії. Поза фокусом дослідників залишається й те, як криза університетів у Західній Європі, спричинена наполеонівською експансією, сприяла «експорту» освітніх концепцій у східні провінції імперій. Водночас галлецький інтелектуальний спадок, що розглядається переважно як німецький феномен, потребує осмислення як елемент української освітньої та релігійної модернізації. Постає необхідність переосмислення уявлень про периферійність українського академічного простору доби Просвітництва. Чи не є ці уламки освітньої Атлантиди у Харкові початком, а не наслідком, нашої інтелектуальної історії? Чи можна говорити про пієтизм як частину «української» освітньої традиції? І як саме протестантські «пастирі Просвіти» стали вчителями майбутніх православних ієрархів?

Об'єкт дослідження: пієтистська освітня модель університету Галле та її вплив на формування академічного і релігійного простору України в XVIII–XIX століттях.

**Мета статті** – аналіз інтелектуальних, богословських та освітніх трансферів між університетом Галле і освітніми інституціями України з наміром виявити роль пієтизму в процесах модернізації української релігійної еліти та переосмислити уявлення про «периферійність» українського академічного простору доби Просвітництва.

**Уламки університетського апокаліпсису поч. XIX ст.: міграція науковців з Галле до Харкова**

У вересні 1793 року, коли голова Людовіка XVI з театральною точністю злетіла з плечей у кошик Революції, нова політична еліта Франції вирішила, що настав час стратити ще одну «монархію» – владу інтелекта. Уряд, озброєний гільйотиною, оголосив всеєвропейську війну академічній освіті. Куди б не прямувала французька держава на зламі XVIII–XIX ст. – в Ельзас, Бургундію, Тюрінгію, Саксонію вона завжди брала з собою велику ложку, аби добрати залишки з університетського казана, привласнюючи майно академічних закладів Європи разом з секуляризацією церковних земель. Навчальні плани перероблялися з такою ж містичною енергією, з якою колись алхіміки шукали

філософський камінь. Слабші університетські заклади Європи, що не витримали диктату нової епохи, були або закриті, або перетворені на ремісничі притулки для майбутніх механіків і геометрів. «Цей процес призвів до закриття кількох найбільш престижних університетів Європи: Лувенського в 1797 році, Віттенберзького, де вчився Лютер, кілька років по тому, та Галле, освітнього “прапора” Пруссії, в 1807 році. Між 1789 і 1815 роками 16 університетів було закрито лише на території Священної Римської імперії» [6].

Так завершився похмурий епілог європейського Просвітництва – епохи, що виросла з християнських ідеалів релігійного пробудження та освітньої реформи, плеканих у німецьких університетах, яким вона зобов'язана своїм народженням. Проте історія виявилася не надто сентиментальною: французькі діти Просвітництва знехтували своїм інтелектуальним походженням і зрештою розправилися з його засновниками так, як того часто зазнають надміру ревні наставники – із вдячністю, що швидко випарувалася, і рішучістю, яка нічого не забула й нічого не пробачила.

Так завершилася славетна – хоч і не позбавлена певної самозакоханості історія гордості прусської освітньої системи – історія університету м. Галле. Закритий, образно кажучи, «ключем Наполеона» у 1806 р., він не був остаточно похований, радше законсервований у лабіринті європейської історії. Проте, як це часто буває з історичними парадоксами, завершення цієї інституційної біографії виявилось водночас і початком іншої: ідеї, викладачі, а подекуди й цілі кафедри з Галле стали інтелектуальними мігрантами, що рушили на схід. Саме на українських теренах, сповнених культурних протиріч та політичної амбівалентності, ці уламки освітньої Атлантиди несподівано стали підґрунтям для модерної університетської традиції в Україні.

Одним із таких носіїв «галльської спадщини» став професор Людвіг Генріх фон Якоб (Ludwig Heinrich von Jakob, 1759–1827) – колишній проєктор університету м. Галле (з 1 липня 1801 по 30 червня 1802) [10], Цей філософ і економіст із очевидною претензією на реформування світу, з 1806 р. став чи не ключовою фігурою у формуванні академічного середовища щойно відкритого у 1804 році університету м. Харкова – першого на території Наддніпрянської та Слобідської України академічного вишу. І хоча його лекції здебільшого викликали подив серед місцевої аудиторії, саме з цієї несподіваної і часто непорозумілої зустрічі традицій і ментальностей розпочався процес становлення українського університетського модерну.

Ще одним сюрпризом історії стало те, що переміщення з центру освіченої Європи на терени імперської провінції зовсім не спричинило розпачу серед колишніх професорів університету

Галле. Навпаки, нова географія мислення сприймалась німецькими професорами радше як просвітницька пригода, ніж як заслання. Інший інтелектуальний «колонізатор» сходу, Юстус Крістіан фон Лодер (Justus Christian Loder, 1753–1832), колега фон Якоба по Галле, цілком позитивно оцінює перспективи перенесення німецького університетського духу в тіло нового академічного поля. У листі до Генріха фон Якоба він писав: «Граф Розумовський, як Ви знаєте, має стати міністром і тому відмовиться від кураторства над місцевим університетом. Хто ж тепер буде куратором? Ймовірно, хтось, хто мало тямить в університетських справах. Що зміг би зробити німець, маючи такі кошти! Згадайте, що Ви зробили в Галле... маючи зовсім небагато! Будьте здорові та залишайтеся мені вірним другом» [5].

Цей заклик – «Згадайте, що Ви зробили в Галле... маючи зовсім небагато!» – звучить не просто як ностальгія за минулим, а як делікатна спроба натякнути: мовляв, у новій імперії, з грошима і без надто допитливих чиновників, можна було б повернути ще один університетський злет – щось на кшталт другого Галле, тільки з більшим бюджетом і з грандіознішим результатом. Але існує один нюанс: ніяке «німецьке диво» в освітній політиці на історичних землях «андрофагів» без сприяння прямого нащадка українських гетьманів не спрацює. Без Розумовського на цьому німецькому імперському проєкті реформування вищої освіти можна було ставити хрест...

Інший представник німецького університету – астроном Готфрід Гут (1763–1818), колишній студент богословського факультету університету Гале (з травня 1782 р.) й викладач цього ж університету (щ 1787–1789) [2]. Ще в Галле Гут пильно вдивлявся у зоряне небо, у Харкові, до якого він прибув 20 серпня 1808 року [2] він замислився над тим, що можливо зорі видно краще зі неосязних степових обширів України. Таким чином, перший український університет модерного типу став сховищем європейських інтелектуалів – не через гігантський магнетизм, а радше як притулок для вигнанців розуму.

#### **Університет як кафедра провидіння: Галле, династія і гроші**

А починалася ця інтелектуальна історія наприкінці XVII ст. з ідеї про те, що протестантське християнство було покликане підготувати шлях для божественного променя світла, який мав поширитися серед усіх народів світу, у тому числі через академічну освіту, сформувалась у контексті зростаючої усвідомленості глобального людства в епоху раннього модерну. Ця ідея остаточно визріла у межах лютеранства – однією з його течій – пієтизму. Варто зазначити, що на початку XVIII ст. пієтизм не був маргінальним рухом у лютеранстві, а навпаки – став усталеною течією,

що впливала як на університети, так і на парафії. По суті, він був «попередником, провісником і підготовчим етапом Просвітництва» на територіях німецького протестантизму [8].

Саме галльський пієтизм став надзвичайно впливовим напрямом у протестантському християнстві в першій пол. XVIII ст. Й саме університет м. Галле – духовний центр пієтизму – перетворився на джерело модернізації вищої освіти XVIII ст. у Німеччині: «XVIII ст. стало свідком значних спроб реформування університетів. Перш за все, заснування університетів у Галле (1694) та Геттінгені (1737) стало важливими новими кроками в історії університетів. Відносний успіх і сучасність цих установ мали каталізуючий ефект на інші університети та на освічену громадськість загалом» [6].

Заснований у 1694 році, університет у м. Галле був четвертим за часом заснування у межах Бранденбург-Пруссії. На честь покровителя – курфюрста Бранденбурзького Фрідріха III (1657–1713), відомого як «кривий Фріц» – через дитячу травму, що призвела до скривлення хребта та горба – університет м. Галле назвали університетом Фрідріха, або Фрідеріціаную.

Власне з самого моменту заснування університет був напряму пов'язаний з теологічним факультетом. Саме ця його релігійна функція була головною причиною його виникнення. Так ще «у 1692 році Пауль фон Фукс, міністр курфюрста у справах релігії та освіти і сам наведений у реформатство, запропонував офіційно заснувати університет у Галле, наділивши його всіма традиційними юридичними привілеями та автономією. Через ці привілеї, як вважав Фукс, університет міг би здобути певну незалежність від суворо лютеранської місцевої влади в Галле, а також протидіяти впливу сусідніх університетів Лейпцига й Віттенберга» [11].

І якщо в перші роки існування університету студенти-богослови становили лише символічну присутність, то вже в 1721–1730 роках вони склали 41,8% середньорічного числа зарахованих студентів; на той час їхня кількість у Галле перевищувала аналогічні показники будь-якого іншого німецького університету [9].

Окрім релігійної освіти, університет відіграв важливу роль у підготовці державних службовців та інтегрував новітні ідеї в політику і право: «Пієтистський богословський факультет розвинувся як ефективний центр опору лютеранській ортодоксії. Але водночас інноваційний юридичний факультет почав викладати камералістичні теорії політичної економії, а філософський факультет запровадив природне право» [3].

Четвертий за часом заснування «у XVIII столітті Галле входив до четвірки найбільших університетів Німеччини... медичний факультет спочатку був найменшим серед чотирьох. З 1693 по 1700 рік

лише 144 студенти-медики навчалися серед 2884 студентів університету. У період з 1731 по 1742 рік університет щороку приймав приблизно 1500 студентів» [1].

Саме цей 4-й університет династія Гогенцоллернів фінансувала найбільше. Про розмір цих фінансових потоків протягом всього XVIII ст. свідчать такі факти: «Після вступу на престол Фрідріха Вільгельма II у 1787 році держава виділила додаткові 10 000 талерів щорічно для університетів. Відповідно до політики, яку Пруссія проводила з кінця XVII століття, Галле отримав найбільшу частину цих коштів – близько 7 000 талерів. Кенігсберг отримав 2 000 талерів, Франкфурт-на-Одері – 1 000, а слабкий Дюісбург, де навчалось менше ста студентів, не отримав нічого... Більше того, це підвищило щорічні витрати уряду на університети лише до 43 000 талерів, тоді як вони складали лише 26 000 майже століття тому, в 1697 році» [6].

При такому пріоритетному фінансуванні Галле до того ж забезпечував доступ студентам до вищої освіти за низьку плату. Для бідніших студентів надавалися безкоштовні обіди, які фінансувалися за рахунок щоквартального збору в місцевих церквах, призначеного курфюрстом. Після створення сирітського притулку та шкіл у Глауга в 1698 році студенти працювали в цих школах в обмін на безкоштовне житло [12].

«...відзначений новаторством і інтелектуальною свободою, університет у Галле швидко став привабливим вибором для студентів, що підтверджується вражаючими цифрами. Всього за кілька років університет зріс до понад тисячі студентів – один із найбільших у Німецькій імперії. Галле приймав студентів з усієї Європи. Хоча більшість приїжджала з Магдебурга, були також студенти з центральної Німеччини, вільних імперських міст, Фрісландії, Шлезвіга, Норвегії та Англії. У листі 1690 року мер Магдебурга хвалив переваги Галле, ймовірно, частково пояснюючи стрімке зростання університету: добре розташоване та привабливе місце з привітними жителями, великою кількістю доступного житла та дешевими продуктами й напоями. Галле швидко став ідеальним університетським містом» [12].

На базі такого міцного матеріального фундаменту вченими та викладачами університету була вибудована модерна система вищої освіти й «... його [університету] справжнє значення полягало в тому, що він став першим реформаторським університетом у Німецькій імперії, зразком для інших протестантських університетів Німеччини» [12]. До того ж, університету у м. Галле судилося відіграти особливу роль не лише в інтелектуальному житті німецьких земель, але й далеко за їх межами – зокрема через місіонерську діяльність і міжнародну присутність студентів, натхненних пієтизмом [11].

### **Реформаційні проєкти К. Томазія та А. Франке: хто навчив університети говорити «людською мовою»**

До освітніх інновацій належав по-перше, безпрецедентний перехід на викладання народною (національною) мовою. Це був дійсно революційний крок у той час, коли в науковому світі панувала латина. Університетські лекції німецькою, а не латиною, відкривали ширші можливості для освіти – також як і публікація своїх праць професорами німецькою мовою робили їх доступними для найширшої аудиторії.

По-друге, «...Галленський університет, де домінували пієтисти, сприяв вивченню науки, особливо практичному застосуванню наукових знань, та світових культур» [3]. «Галлеанські пієтисти були першими німецькомовними християнами, які почали активно діяти за межами Німеччини» [3].

По-третє, прогресивною була сама дидактична мета академічної освіти що була лаконічно підсумована Ернстом Крістіаном Траппом У своїй Спробі педагогіки (1780) цей перший професор педагогіки в Галле, стверджував, що освіта повинна задовольняти як природне прагнення індивіда до «щастя», так і вимоги суспільства щодо його «корисності». Але вирішальним критерієм у суспільстві, яке узгоджує «здібності» та «схильності» з його «потребами», буде саме останнє; індивід «зазвичай може стати всім, ким він повинен стати», але не «більше, ніж він повинен стати» [9].

Отже завдяки чому заснування університету Галле стало поворотним моментом в історії університетів Німеччини та Європи? Окрім вищезазначених інновацій – завдяки відповідному кадровому потенціалу – колективу передових вчених-викладачів «Якщо у Віттенберзі й Лейпцигу домінував сильний лютеранський вплив, то в Галле академічна свобода від початку вважалася наріжним каменем викладання й наукової діяльності. З моменту заснування чотири факультети мали шістьох міжнародно відомих науковців: юристів Крістіана Томазія та Самуеля Штрика, теолога Августа Германа Франке, філософа Крістіана Вольфа, а також лікарів Фрідріха Гоффмана й Георга Ернста Шталя» [1].

Провідним ідеологом реформування академічної освіти на германських землях виступав Крістіан Томазій (1655–1728), який «в праці “Пропозиції щодо заснування нової академії” висловлював жаль щодо стану майже всіх німецьких університетів у “затемненому становищі нашого часу”». Хоча він був не єдиним, хто нарікав, він належав до невеликої групи, яка перетворила скарги на дії, допомігши заснувати новий університет у Галле, більш відповідний його поглядам» [12].

«У своїй праці Пропозиції Томазій запропонував кілька принципів освітньої реформи, які згодом були втілені на практиці:

Професори повинні уникати непотрібних суперечок і словесних баталій, викладаючи лише те, що сприяє щастю людини та загальній користі.

Викладання має здійснюватися німецькою мовою.

Професори мають обиратися не стільки за їхні публікації, скільки за їхній чудовий викладацький стиль» [12].

Власне цьому правителю Томазій завдячував можливістю стати першим професором Галле (з 1690 року, ще до офіційного заснування). Курфюрст уже раніше підтримував Томазія, коли той утік із Лейпцига, рятуючись від арешту. Коли університет офіційно відкрився 11 липня 1694 року,

Іншою важливою фігурою у становленні університету та глобальної пієтистської мережі був друг К. Томазія ще з часів навчання в університеті Лейпцига – А. Франке: «Одним із перших професорів-засновників університету став переконаний пієтист пастор А.Г. Франке» й саме «завдяки енергійній діяльності, лідерським якостям та силі особистого прикладу якого університет у Галле за короткий час набув статусу одного з найвизначніших і найпрестижніших європейських освітніх центрів, а також найвпливовішого центру пієтизму в Європі» [3].

Запропоновані А. Франке інновації торкнулися підготовки вчителів. Важливою інституцією стала створений ним у 1717 році «Інститут прапарендії» – школа для підготовки вчителів початкових шкіл, яка вплинула на створення аналогічних закладів у Штетіні та Берліні: «Серед різних семінарій працепторів (*seminaria praeseptorum*), заснованих у Галле Франке, був Інститут прапарендії (*Institut der Praeparandie*), створений у 1717 році з метою підготовки майбутніх вчителів початкових шкіл... Пастори Крістоф Шінмаєр та Йоганн Юліус Геккер намагалися заснувати "семінарії" за тією ж моделлю відповідно у Штетіні (1732–1737) та Берліні (1748)» [3].

А. Франке, котрий в Галле став сповідником Томазія і його родини був талановитим педагогом та організатор, який не лише викладав, а й заснував численні школи, що стали ядром освітньої мережі: «Як талановитий вчений, який добре володів усіма класичними мовами, Франке був призначений професором у новозаснованому університеті Галле... Невдовзі багато представників пруської аристократії відправляли своїх дітей до Галле. Випускники освітньої імперії Франке знайшли посади вчителів по всій Європі. Ще в 1706 році деякі з них вирушили місіонерами до Індії, і це був лише початок широкої мережі міжнародних контактів та зв'язків» [3]. Серед таких закордонних контактів особливий наголос робився на слов'янському світі, включаючи українські етнічні землі у складі Речі Посполитої та Московського царства національними мовами.

### Божі шрифти для царських душ: як пієтисти друкували майбутнє імперії

Основною метою пієтистів з Галле було поширення «істинного» християнства доступною кожному віруючому простою народною мовою. Для її досягнення різними національними мовами перекладалися Біблія, програмна праця І. Арндта «Чотири книги про істинне християнство», а також інші пієтистські твори. Місія була спрямована на Схід: від богемських протестантів через польських католиків до православних мешканців на європейському сході, щоб досягти потім релігійних спільнот в Індії та Арабії. При цьому в православ'ї пієтисти бачили ближче їм за духом розуміння «істинного» християнства, ніж у католицтві.

Звідси університет Галле став провідним центром друкарства та перекладів слов'янськими розмовними мовами.

За всім цим стояла амбітна релігійна стратегія пієтистського навернення царства династії Романових – головним елементом якої було розповсюдження перекладів відповідної богословської літератури і навчально-освітньої моделі університету м. Галле – у тому числі через залучення студентів до цього німецького вишу. Особливо у перші десятиліття XVIII ст.: «Особливо багато студентів з Московії навчалося в університеті Галле в перші десятиліття XVIII століття. Лише за період з 1696 по 1730 роки тут здобували освіту 289... студентів – більше, ніж з будь-якої іншої країни» [1]. Серед них вагому долю складали вихідці з України, яких приваблювала можливість розвивати славистичні студії й особливо – українознавство: «На початку XVIII століття у країнах Західної Європи з'явилася нова дисципліна – наукове славістика. "Цей напрям", – каже Д. Наливайко, – "першим значно розвинувся в Німеччині. Українознавство з того часу було його складовою частиною". Це свідчить про те, що українознавство було компонентом гуманітарної освіти та освітнього процесу в університеті Галле. У XVII–XIX століттях тут навчалося багато українців, серед них вихованці Києво-Могилянської академії: В. Лящевський, Д. Нащинський, С. (Симеон) Тодорський та інші» [4].

Доволі відверто цю стратегію протестантського реформування підвладної Петербургу території описав молодий пієтистський проповідник і випускник Галле – Ебергард Гутслефф Молодший (1691–1749) з Естонії – у 1718 році висловив свої думки щодо церковної ситуації на підконтрольних Петербургу територіях таким чином: «Мої наївні міркування щодо цього релігійного питання такі: таку величезну імперію не можна легко схилити до тієї чи іншої конфесійної течії. Тому було б мудрим для царя зберегти назву "грецька релігія", назвавши заплановані зміни реформою давньогрецької церкви відповідно до її первісної

чистоти та цілісності. І якщо ретельне попереднє дослідження підтвердить, що ця релігія з самого початку ґрунтувалася на чистому Божому слові, то й після очищення її правилом і дороговказом має залишатися саме Боже слово. Для досягнення цієї мети ми маємо залучити грецьких отців до тлумачення Писання, організувати курси грецької мови... та заохочувати вивчення творів отців Церкви» [11].

**«Царство пієтизму на чужих підмурках: Українці як реформатори імперського православ'я»**

Серед реалізаторів цієї стратегії фігурували українські єпископи та інтелектуали, що отримали освіту чи були пов'язані з університетом м. Галле – не без реалізації власного українського інтересу: Власне вони мали реформувати московську церкву відповідно до задумів пієтистів та під протекцією Петра І.

Як пише з цього приводу американський дослідник реформації ортодоксальної церкви на підвладних Петербургу територіях А. Іванов «Близько двох третин церковної ієрархії (у так званих великоросійських єпархіях поза межами України) у XVIII столітті становили українці, тож значна частина цієї розповіді – це історія про те, як українці реформували та модернізували... церкву й її релігійну культуру» [7].

Й далі він розкриває причини такого засилля українських духовних осіб: «Якщо й існував помітний тренд у церковних справах за правління Петра, то це його прагнення заповнювати вакантні церковні посади краще освіченими людьми. А найосвіченіше духовенство перебувало в Україні. У перші два десятиліття свого правління цар послідовно призначав духовних осіб із Гетьманщини... Обсяг духовенства, яке запрошували, та різноманітність посад, які вони обіймали, були безпрецедентними в історії Московії. Раптово в Москві та єпархіях опинилося більше українців, ніж будьколи раніше... Між 1699 і 1708 роками цар призначив українських кандидатів на половину (9 з 18) єпископських кафедр у власне Росії, включаючи найзаможніші та найвпливовіші – Ростов, Нижній Новгород, Рязань, Коломну та Смоленськ. До цього часу більшість керівників впливових московських монастирів Донського, Святого Сави, Святого Симона і Заіконоспаського також були українцями, як і архимандрити новгородських монастирів Святого Юрія та Хутинського. Петро не лише запрошував українців обіймати церковні посади в Москві, але й пристосовував умови їхнього служіння. Наприклад, до 1691 року єпископська присяга... містила клятву "не спілкуватися з латинянами, лютеранами та кальвіністами". Цей пункт було вилучено з присяги, адже багато з новопризначених єпископів здобули освіту в католицьких колегіях за кордоном» [7].

Найбільш впливовими сееред цих єпископів-реформаторів XVIII ст. були фактичний засновник Св. Синоду митрополіт Ф. Прокопович та член Св. Синоду й вихователь Г. С. Сковороди (й у той же час – духівник Катерини II) – С. Тодорський. Обидва так чи інакше були пов'язані з релігійною та освітньою мережею університету м. Галле: «Автор... церковних реформ, архієпископ Феофан Прокопович, наприклад, товаришував із низкою пієтистських вчених (зокрема А. Г. Франке, Й. Ф. Буддеем і Й. Т. Яблонським), з якими вів листування і які захищали його в численних богословських суперечках з противниками його церковної реформи. Окрім Прокоповича, інші ієрархи, включно з київським архієпископом Рафаїлом Заборовським та архієпископом Псковським (а згодом катехізатором Катерини II) Симеоном Тодорським, підтримували тісні контакти з Галле. За фінансової підтримки Прокоповича та імператриці Анни, Тодорський, зокрема, переклав і опублікував... твори Йоганна Арндта, Августа Германа Франке й Й.-А. Фрейлінгаузена» [8].

А. Франке швидко зрозумів, що Ф. Прокопович є ключовою фігурою для посилення впливу пієтизму на православну Церкву, і намагався налагодити з ним добрі стосунки всюди, де це було можливо [11].

Пієтистський проповідник Каспар Маттіас Родде (1689–1743) у Нарві описував свою першу зустріч із Прокоповичем так: «Окрім того, не можу нічого повідомити, хіба що про одного єпископа Нарви й Пскова – людину великої вченості, спраглу до істини; він особливо відкрито проповідує вчення про виправдання, є ворогом забобонних людей і ревно виголошує проповіді проти них. Цього чоловіка високо цінує сам Його Величність цар, тоді як старі попи дивляться на нього з підозрою» [11].

Коли статус Ф. Прокоповича змінився і його позиція захиталася пієтисти відреагували на це: Домашній пієтистський проповідник Йоганн Лодер у Санкт-Петербурзі повідомляв у листі до Галле про теперішнє становище Прокоповича: «Я чув, що архієпископ Феофан Прокопович нині – самотній вовк [solitarius], і більшість воліла б переселити його до Казані [...] Я не відчуваю наразі жодних духовних наслідків колишнього «Регламенту». Одні чинять так, інші – інакше» [11].

Існує багато складних причин для зниження ентузіазму Галле щодо православної церкви у 1750-х роках, коли все менше православних теологів обирали Галле для навчання. Однією з причин була смерть Тодорського (1754) та Теофановича (1753), які були основними рушіями обміну між православ'ям та Галле. Андрій Андреев наводить 33 етнічних росіян, які вступили до університету Галле між 1711 і 1796 роками, хоча не менше десяти з них вивчали теологію. Серед них

були Афанасій Янський (1722) та брати Антон і Михайло Слотвинські (1739), всі троє були пов'язані з православними єпископами.... Деякі з них повернулися до церковної кар'єри, хоча лише Тодорський став єпископом [11].

**Висновки.** Французька революція спричинила інтелектуальний апокаліпсис у Європі, знищивши традиційні університети як частину боротьби з «монархією розуму». Серед постраждалих опинився університет м. Галле – осередок протестантського освітнього проекту, закритий у 1806 році внаслідок наполеонівських реформ. Однак цей крах перетворився на нову можливість: викладачі Галле, зокрема фон Якоб і Лодер, перенесли свій інтелектуальний багаж до Харкова, започаткувавши модерну академічну традицію на українських теренах. Так український університет став не тріумфом імперської освітньої політики, а радше астрономічною втіхою для тих, кого Захід викинув за межі свого інтелектуального простору. Університет у Галле виник як духовно-інтелектуальний проект пієтизму, що поєднав релігійну місію з реформою освіти в добу раннього Просвітництва. Завдяки щедрому фінансуванню Гогенцоллернів, він став не лише осередком богослов'я, а й провідником інновацій у політичній економії, праві та філософії. Соціальна доступність і міжнародна відкритість зробили Галле ідеальним університетським містом і магнітом для студентів з усієї Європи. Як перший реформаторський університет у Німеччині, Галле заклав модель модерної університетської системи з глобальним впливом.

Університет Галле здійснив освітню революцію, першим у Європі запровадивши викладання німецькою мовою, що зробило знання доступнішими та зрозумілишими для широких верств. Його пієтистська орієнтація сприяла практичному використанню науки, відкритості до світу та формуванню міжнародної освітньої мережі. Завдяки Томазію і Франке, університет пропагував освіту як засіб досягнення щастя і суспільної користі, уперше зосередившись на підготовці вчителів для початкових шкіл.

Галле став взірцем модерного університету завдяки академічній свободі, викладацькому таланту його засновників і глобальній візії християнського служіння через освіту. Пієтисти з Галле бачили місію в поширенні «істинного» християнства доступною мовою, орієнтуючись насамперед на Схід, зокрема на підконтрольні Петербургу території, які вважали сприятливим ґрунтом для реформ. Центром цієї релігійної експансії став університет Галле, який активно займався перекладами, створенням кирилических шрифтів і викладанням східноєвропейських мов. Через навчання українських студентів у Галле, зокрема вихідців з Києво-Могилянської акаде-

мії, пієтисти поширювали свою богословську модель в освітній і церковній сферах імперії. Стратегія реформування православної церкви передбачала «греко-орієнтовану» оболонку для протестантських змін, щоб уникнути конфлікту з традицією, але наповнити її новим змістом через освіту, переклади та богословське очищення.

У XVIII столітті українські ієрархи, пов'язані з університетом Галле, стали ключовими агентами реформ у Московській церкві, діючи під протекцією Петра I та у межах пієтистського проекту модернізації. Завдяки своїй освіті та зв'язкам із протестантськими колами, такі постаті як Феофан Прокопович і Симеон Тодорський не лише трансформували церковну структуру, а й впроваджували елементи західного богослов'я. Галле сприймав цих українських реформаторів як інструмент «просвітлення Московії», проте зі смертю ключових діячів пієтистський інтерес до православ'я згасає. Таким чином, українці не просто адаптувались до імперської системи, а певною мірою самі переписували її духовні та інтелектуальні засади, діючи на перетині імперської політики й європейської релігійної мережі.

#### Список використаної літератури:

1. Павленко Г. В. Перші організовані групи студентів з росії в німецьких університетах XVIII століття. Ужгородський національний університет. Серія: Історія. 1999. № 3. С. 136–142.
2. Савчук В.С. Професор Йоганн Сигізмунд Готтфрід Гут в університетах Німеччини та російської імперії. *Питання германської історії*. 2012. С. 18–31.
3. Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815. The Cambridge History of Christianity. Vol. VII / Eds. Stewart J. Brown and Timothy Tackett. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 680 p.
4. Gorenko L., Zlenko N., Markova E. Ukrainians in the development of the cultural and educational space of Europe XVIII-XIX centuries. AD ALTA Journal of Interdisciplinary Research. – 2023 (Dec.). P. 111–116.
5. Hasenclever A. Ungedruckte Briefe Justus Christian von Loders an den Nationalökonomien Ludwig Heinrich Jakob aus den Jahren 1810–1813. Archiv für Geschichte der Medizin. 1919 (Sept.). – Bd. 11, H. 5 / 6. S. 392–400.
6. Howard T. A. Protestant Theology and the Making of the Modern German University. – Oxford: Oxford University Press, 2006. 368 p.
7. Ivanov A. A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700–1825. Madison: University of Wisconsin Press, 2020. 363 p.

8. Ivanov A. V. The Impact of Protestant Spirituality in Catherinian Russia: The Works of St. Tikhon of Zadonsk // The University of Wisconsin-Platteville. Вивліюєнка: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies. 2017. Vol. 5. P. 40–72.
9. La Vopa A. J. Grace, Talent, and Merit: Poor Students, Clerical Careers, and Professional Ideology in Eighteenth-Century Germany. New York – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press, 2002. 400 p.
10. Pozzo R. Ludwig Heinrich von Jakob: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Herausgegeben von Hans-Joachim Kertscher in Zusammenarbeit mit Michael Mehlow. Kant-Studien. 2015 (Jan. 28). Vol. 106 – Iss. 2. S. 367.
11. Rimestad S., Haas D., Lyutko E. «God Prepares the Way for His Light to Enter Into the Terrible Darkness of Muscovy»: Exchange and Mobility Between Halle Pietism and Russian Orthodox Clergy in the 18th Century. Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa. 2023. Vol. 68. Iss. 1. P. 193–219
12. Shantz D. H. Tolerant and Pious: How Friedrichs University in Halle Gave Europe a Pietist Vision of the Common Good // Christian History. 2021 (June). Iss. 139. P. 25–30.

### **Werner V. Pastors of enlightenment from the university of piety: halle, pietist teachers, and the Ukrainian religious elite of the 18th century**

*Object of the study – the Pietist educational model of the University of Halle and its impact on the formation of the academic and religious space of Ukraine in the 18th–19th centuries.*

*Purpose of the research is to analyze the intellectual, theological, and educational transfers between the University of Halle and the educational institutions of Ukraine, with the aim of identifying the role of Pietism in the modernization processes of the Ukrainian religious elite and rethinking the notion of the «peripherality» of the Ukrainian academic space during the Enlightenment era.*

*This article explores the intellectual and religious influence of the University of Halle – a bastion of Pietism and academic innovation in the early modern period – on the Ukrainian elite in the 18th century. The University of Halle, founded in 1694, became a prototype of the modern Protestant university and a center of global religious and educational networking, driven by the ideals of Christian renewal and Enlightenment rationality. By the early 18th century, Halle's Pietists were no longer marginal figures but institutional reformers whose influence extended beyond German-speaking lands, particularly through missionary work and educational exports.*

*The paper outlines the rise and fall of the university in the context of revolutionary transformations in Europe, particularly the intellectual and structural collapse of traditional universities during the French Revolutionary Wars. It focuses on the unexpected continuation of Halle's educational mission on the Ukrainian frontier, particularly in Kharkiv, through professors like Ludwig Heinrich von Jakob and other intellectual refugees. These figures helped transplant Enlightenment and Pietist educational ideals into Ukraine, contributing to the modernization of Ukrainian higher education.*

*By tracing these trajectories, the article reveals how Halle's academic and spiritual model helped shape both the institutional and ideological formation of Ukraine's first modern university and a new generation of Ukrainian clerical and intellectual elites.*

**Key words:** University of Halle, Pietism, Enlightenment, Ukrainian religious elite, Ludwig Heinrich von Jakob, educational reform, academic exile, 18th century, German intellectual migration, Kharkiv University.